

אפיגרמה יוונית-יהודית מבית שערים*

מאת מ. שֵׁבֶה

(המשך)

והנה מה שיש לאמר להבנת האפיגרמה ופירושה.

פירוש. - שו' 1: הנפטר מציג את עצמו בגוף ראשון ע"י הנוסח $\kappa\epsilon\tilde{\iota}\mu\alpha\iota$ ומזכיר את הוריו. השימוש ב- $\kappa\epsilon\tilde{\iota}\mu\alpha\iota$ באפיגרמות שעל קברים קדום למדי⁽³⁵⁾.
 $\kappa\epsilon\tilde{\iota}\mu\alpha\iota$ בראש האפיגרמה - עי' למשל $\kappa\epsilon\tilde{\iota}\mu\alpha\iota \text{ Ἀυρήλιος}$: K 588, כתובת מרומא מהמאה השלישית אחרי ספה"נ⁽³⁶⁾. פעם אחת נמצאת המלה בראש הכסמטר בהומירוס $\kappa\epsilon\tilde{\iota}\mu\alpha\iota \text{ ἐνὶ λέκτρῳ}$: τ 516. הנפטר מדבר בגוף ראשון גם בכתובות יהודיות פרוזאיות, כגון Frey, CII I, 37, אמנם לאחר שכבר דובר על הנפטר בגוף שלישי; שם, מס' 118, וביחוד מס' 358: $\text{ἐνθάδε κείμε Ἰοῦστος}$. המלה $\nu\acute{\epsilon}\chi\upsilon\varsigma$ נראית בלתי רגילה בכתובת יהודית, כי יהודים אינם נוהגים לציין את עובדת המות בשם הנגזר משורש מות, אולם באפיגרמטיקה היוונית מצוייה מלה זו⁽³⁷⁾. בשירי הומירוס מצוייה המלה תדיר. רואה אני חוב לעצמי להדגיש תמיד את ההשוואה אל דרך הלשון ההומירית, כי מן החומר המובא להלן מתברר עד כמה הושפע מחבר האפיגרמה על-ידי הומירוס⁽³⁸⁾. אמנם $\nu\acute{\epsilon}\chi\upsilon\varsigma$ אצל הומירוס שקול - \cup , ההברה השניה ארוכה מטבעה, אך באפיגרמטיקה שקולה הברה זו כנראה גם כהברה קצרה (עי' למשל 7, 68, AP VII), אולם בחרוזנו $\cup\varsigma$ היתה עכ"פ נארכת *positione*, אילו יכולנו להניח בוודאות הפלוגראפיה של

(*) ראה ידיעות ר', עע' 105-114.

(35) עי' ἐνθάδε κείμαι : K 23; $\text{κείμαι τῆμδε θανών}$: K 22. הדוגמה הראשונה היא מהמאה החמישית, השניה מהרביעית. κείμεθα כבר נמצאה באפיגרמה של סימנונידס לכבוד לוחמי תרמופילי.

(36) השווה κείμαι Κόμος ἀνήρ : K 662; השווה גם מס' 287, מהמאה השניה אחר ספה"נ מקנידוס.

(37) עי' 7, 68, AP VII, בנגוד ל- $\zeta\acute{\omega}\sigma$, המלים θανών νέχυς זו על יד זו נמצאות AP VII 288; השווה K 433 מסועדה שבבטנן.

(38) באודיסאה אין הנומינאטיווס ביהיד $\nu\acute{\epsilon}\chi\upsilon\varsigma$ מצוי ואילו באיליאס הוא נמצא:

Σ 180; X 386; Ψ 160, 190

Σ³⁹), והשלמנו את השם *Carpoūs* בהצלחה (עי' לעיל עמ' 113). בכל זאת היתה מתהווית טעות מטריית; אמנם, זו לא היתה היחידה באפיגרמה ולא היחידה בחרוז זה, הפותח ב-*κείμαι*, שמשקלה מוטעה: —, כאילו היה כתוב *κείμε*. ברם, כידוע ניתן אפילו למשוררים קלסיים חופש מסויים בשמות פרטיים שקשה היה לדחקם אל החרוז, ומשוררנו הוכרח להכניס שלשה שמות אל החרוז הראשון. ב-*Carpoūs* אין לראות דוקא טעות מטריית. היא נשקלת — כאילו היתה כתובה *Carpoūs* או *Carpoūs* (עי' מה שנאמר לעיל, עמ' 113, על־דבר שם זה). ה־*υ* שב-*υῖός* נשקלת בשירי הומירוס כרגיל כארוכה, לפעמים כקצרה⁴⁰, אולם הדיפתונג לא נחלק לעולם ל-*υῖ* ואין לשקול את תיבת *υῖός* כ-*υυ* — כצורך החרוז כאן. עוד טעות מטריית נוספת, איפוא, על הנזכרות קודם, כי *ος* אין לשקלו כהברה ארוכה לפני ה-*Ι* של *Ἰοῦστος*. ודאות ההשלמות לא הוקטנה מחמת הקשי המטרי, שנוצר עקב רבוי השמות הפרטיים.

שו' 2: תהא ההשלמה הנכונה מה שתהא — עי' כל האפשרויות שציינתי לעיל, ע' 107 ואילך — המלים שנשתמרו מלמדות אותנו כי הנפטר היה עוסק בימי חייו ב-*σοφία* אחת. בחכמה. במה התעסק באופן מיוחד, אין להכיר לפי בטוא כללי זה. תמוה הדבר שהוא מדבר על *πᾶσα σοφία*, „כל חכמה“. באפיגרמה יהודית אפשר היה לחשוב בסברה ראשונה, כי עסק בתורה; בסביבה זו צריך היה לחשוב על תלמיד חכם שעסקו בהלכה וכד'. ויתכן, כי ההדגשה שב-*πᾶσα* באה ללמדנו כי הנפטר הקדיש את זמנו לא רק לתורה בלבד, אלא גם לחכמה היצונית, והצורה היוונית הבולטת של האפיגרמה שלו יש בה משום כוונה תחילה. אולם תנא שעל קברו נחקקה כתובת יוונית הכתובה בגוף ראשון היא בוודאי תופעה שאינה מתקבלת על הדעת. ברי, כי לימוד התורה היה פורח בבית שערים, ביחוד בזמן שהעיר היתה מקום מושבו של הסנהדרין; מצד שני מוכיחות הכתובות היווניות הרבות, שנמצאו הן בבית הקברות והן בבית הכנסת — וביחוד האפיגרמה שלנו, כי השפה היוונית ובמידת־מה אף הספרות היוונית היו נפוצות בבית שערים. על כל פנים יתכן לראות ב-*πᾶσα σοφία* רמז למקצועו של הנפטר; ולפי הנראה יכולים אנו להסיק, כי השכלתו כפולה היתה, יהודית ויוונית. הבה נבדוק כיצד משתמשות שתי הספרויות בביטוא זה.

הדגשת החכמה (*σοφία*) מצויה בכתובות קברים יווניות⁴¹. הנפטר נכתר

(39) דווקא הפלוגרפיה של Σ מצוייה, למשל — K 145, 5.

(40) עי' Z 130; P 575; λ 270.

(41) עי', למשל, AP VII 343, 4: ἔμπλεον Ἀϋσονίων θεσμῶν σοφίης τ'ἀναπάτης

(אולי יש לקרוא ἄμα πάσης). הנפטר הוא חכם־משפטים, יודע חוק רומאי. ב- K 104a

בתואר σοφός במובן הכללי, או שהתואר נוסף על ציון מקצועו כמשורר. כרופא, כפילוסוף או כמומחה לִמשפט. שמוש זה מתאשר מתוך גלוסה בהיסיכיוס, ערך τὸν σοφὸν ἑλλό[γισμον] : K 459a (add.) ב-⁴² σοφία. מורה אחד מסוריה כונה ב-⁴³ καὶ παιδεύσαντα ἐφήβους. בכתובת מצידון מהמאה השלישית אחר ספה⁴⁴ נאמר על הנפטר : τὸν Μουσῶν καὶ Ἀθηναίης θεράποντα⁴⁶ ; ἦς δὲ τ'ὀμόφρων | παντοίης σοφίησι καεασμένος⁴⁵ . ב-⁴⁷ τῆς σοφίης πάσης ἐν ἔμοι τέλος⁴⁷ . אומר על עצמו באפיגרמה : τῆς σοφίης πάσης ἐν ἔμοι τέλος⁴⁷ . באפיגרמה ממצרים, הנחשבת בדרך כלל לנוצרית וזמנה המאה השלישית או הרביעית (K 430), נאמר על המת שהוא היה מכובד בעיר

ἀλλὰ καὶ ἀρχῆ

πανδήμῳ ἐθνικῆ ἑστέρει⁷ ἐν σοφία.

ה־⁴⁸ σοφία בוודאי שהוא מקצוע הקשור בתפקיד חברתי ידוע⁴⁸, כגון זה של מורה

מדובר על σοφίης ἀσκητής אחד, שעליו נאמר באפיגרמה שניה K 104b, 2 : γυμνάς ὅς . פילון היהודי היא σοφία ו־ἀσκητής שם נרדף ל־σοφός. ב-⁴⁹ K 152,10 מתפאר אתונאי אחד : παιδεία πινυτή καὶ σοφίη μελόμινη (ל־⁵⁰ παιδεία השוה שם 167). על רופא מפרגאמון בן המאה השנייה אחר ספה⁵¹ נאמר ב-⁵² K 243 a, 10 : ἕξοχ' ἡτορῆς, ἕξοχε καὶ σ[οφίης] . אם ההשלמה נכונה, אין שני השמות נרדפים; כנגד זאת השווה שם 254 : ἑλλὰς σοφώτατον⁵³ σοφίης εἵνεκεν καὶ ἀρετῆς זו בצד זו פאידεία—σοφία נזכרות זו בצד זו .⁵⁴ σοφία במובן הכללי על יד σαοφροσύνη ע' שם 19, 272b וגם 273 .⁵⁵ ἀνδρα σοφὸν Μούσαισι τειεμένον על מצבת איש מיטיליני, משורר (ὄρις ἀοιδότατος) נאמר ב-⁵⁶ K 330 : ὅ πάντα σοφὸς καὶ Μουσῶν ὄχ' ἄριστος . על מחבר קומידיות אטי נאמר ב-⁵⁷ K 38, 4 : δεύτερος ὢν τάξει πρώτος ἕφυς (σ)οφίαι .

42) σοφία : πᾶσα τέχνη καὶ ἐπιστήμη .

43) כנראה יש להשלים [λο[γίους] <v> כמו שהציע Perrot וקאיבל מסכים לו

אך על־פי שהוא מטופק בדבר.

44) *Suppl. Epigr. Gr.* VII, 269 .

45) השווה האפיגרמה ממצרים σοφός, [π]ᾶ[σιν], [δ]ῶ[τα] : K 419 .

46) כפי הנראה צויין משורר אחר ממצרים ב-⁵⁸ K 415 במלים Μουσῶν καὶ Φοίβου

ὁ θέραψ.

47) *AP* VII, 93 . האפיגרמה אנונימית. אין כמובן לחשוב על תלות ספרותית ישרה של

מחבר האפיגרמה שלנו באפיגרמה זו. על אפיים של בטואי־⁵⁹ πᾶς ע' להלן הערה 59 (השוה O 411/2).

48) הנפטר שבו מדובר באפיגרמה הזאת שמו Ἀβράμιος ולא Ἀββαῖος, ע'

לריטוריקה או לפילוסופיה⁽⁴⁹⁾. המלה σοφία בהוראה זו נמצאת דווקא באפיגרמה ממגדל שבחורן (מג'דל-א-שור) והיא K 442, מהמאה השניה בקירוב⁽⁵⁰⁾. משורר קומידיות נזכר באפיגרמה K 38 מהמאה הרביעית המספרת שהוא קבל את הפרס השני, אולם היה משורר ממדרגה ראשונה: „אמנם שני לפי הסדר, אולם ראשון היית בחכמה“ (σοφία)⁽⁵¹⁾. אפיגרמה אחת מאלכסנדריה מימי קונסטנטינוס קיסר מכנה את הנפטר τὸν σοφὸν ἐν Μούσαις, וכינוי זה יוכל לרמוז הן לשירה הן לריטוריקה⁽⁵²⁾. עצם העובדה שעל קבר יוסטוס מבית שערים

Jakobstahl, *Hermes* 46 (1911) S. 319 ואפשר שהוא יהודי. שני השמות הם יהודיים. המלה μακαριστοτάτου בשורה 3 של האפיגרמה אינה סותרת את יהדותו של הנפטר. μακάριος נמצא בכתובת יהודית מחברה בא"י Rev. Bibl. 1902 p. 463 (השורה גם μακαριωτάτου בכתובת יהודית מפנטקפיאה (Frey, *CII* I 688). אברהם זה היה כפי שיעקבסטר לומד מ-Partsch (ע"י *Hermes* שם, עמ' 920) decurio בשתי ערים של מצרים. את המלים ἐν σοφίῃ... ἐθνικῇ... מפרש Partsch כרמוז לחכמה בשרותו לפרובינציה ברמוז ל-ἐθνικός במקורות משפטיים, כגון 19, 22; Pap. Strassb. 22, 19; Cod. Iust. 1, 9, 2; Dig. 49, 1, 25; אולם לפי פרייזיגקה, מלון לפפירוסים (ערך ἐθνικός), אין המלה הזאת במובן „נוגע לפרובינציה“ מצוייה לפני המאה השישית, ואילו האפיגרמה קודמת וודאי לתאריך זה מאתים או שלש מאות שנה. אם כן, איפוא, הוראת המלה ἐθνικός כאן אחרת לגמרי. אם הכתובת יהודית היא, הכוונה יכולה להיות דווקא לחכמת הסביבה היוונית, למשל לריטוריקה שיהודי זה היה בקיא בה. ב-ἀρχή בהוראת תפקיד בקהילה יהודית משתמש ליבאניוס במכתבו אל נשיא ישראל (ע"י מאמרי בתרביץ א', ספר ג', עמ' 107 ואילך, דוקומנט חדש לתולדות היהודים במאה הרביעית אספה"ג).

49 ע"י Preger, *Inscr. Gr. metricae e scriptoribus praeter Anthologiam collectae* (Lips. 1891) מס' 260. שם נמצאת אפיגרמה (הואיל ואין להשיג את הספר כאן ועלי לסמוך על Reitzenstein, *PW* XI, S. 84, אין ביכולתי לציין את המקור שבו נשתמרה) וזו לשונה: τοῦνομα Θερασύμαχος, πατρὶς Χαλκηδών, ἢ δὲ τέχνη σοφίῃ. יכולה להיות ריטוריקה.

50 Ῥητορικῆς πόνος οὗτος, ὃν ἤνυσεν πολλὰ μογήσας / Γαυδέντιος 50
51 σοφίης. πινυτὸς ἄκρον ἔχων המשורר הכותב את השיר הזה לכבוד אביו, משבח את עבודתו שהוא התקשה בה למדי. הריטוריקה כנראה כאן שם נרדף לפואיזיה ושתייהן הן ה-σοφία שלו. אפיגרמה נוצרית ממצרים משבחת איש אחד במלים ἄκρον δικάσπολον ῥητῆρα μουσόπολον G. Lefèvre, *Recueil des Inscriptions Grecques-chrétiennes d'Egypte*, ἀπαντα, (Ann. du Serv. des Ant. d'Ég.) No. 63.

52 δεύτερος ὢν τάξει, πρώτος ἔφους σοφίᾳ 51

52 (שווה Preisigke, *Sammelbuch*, No. 3990)

מציבים אחר מותו אֶפִיטפיון יווני בצורת אפיגרמה, ומצד שני מדגישים את ה-*σοφία* שלו, מתירה את ההשערה (על סמך החומר המובא לעיל), כי בחייו היה קשור בשירה או בריטוריקה יוונית. אם לא כבעל מקצוע ממש, על כל פנים כחובב או כתלמיד. מתוך שימוש המלה *σοφία* לאחר חקירת חומר האפיגרמות, ביחוד בארצות שבקרבת א"י, בנות המאות הראשונות לספירה הרגילה, מתברר כי המלה *σοφία* גם באפיגרמה שלנו הנה בוודאי הד להערכה יוונית טהורה של „החכמה” כידיעת הספרות, השירית או הריטורית, אפילו בסביבה היהודית של בית שערים. היהודי יוסטוס מבית שערים, מרכז תלמידי חכמים במשך עשרות שנים, או המחבר של האפיגרמה שלו השתמש ב*σοφία* והבין אותו כמקובל במסורתו ובהרגלו הספרותי של העולם המיוון שסביבו במזרח.

אולם דווקא ב*מִטְפּוֹרָה* הזאת נשמעים גם יסודות יהודיים. החכמה-*σοφία* היא מושג מרכזי של המחשבה היהודית החל מהתקופה התנכית. הדעת י'או מן העץ (בראשית ב' ט': עץ הדעת טוב ורע) ובטוא זה שרשרת של מטפורות תלויה בו בספרות היהודית המאוחרת. התורה "עץ חיים היא לִמְחַזְקִים בָּהּ" (משלי ג', י"ח). *σοφία και παιδεία* הוא נוסח תרגום המלים „חכמה ומוסר” (למשל משלי א', ב'; ז'. השוה שם ט"ו, ל"ג: „יראת ה' מוסר חכמה” — *φόβος θεοῦ — παιδεία και σοφία*). והוא הנוסח בחכמת שלמה ג', י"א⁵³). בפרולוג למשלי בן סירא אומר נכדו: *Ἰσραὴλ παιδείας*: *καὶ σοφίας* שני המושגים האלה נזכרים בהקבלה גם בספר בן-סירא, למשל ד', כ"ד (כ"ט); ו', י"ח. בפרק זה (ו', י"ט ואילך) מתוארת ה-*σοφία* במשלים מן החקלאות: „כחורש וכקוצר קרב אליה (היינו אל החכמה-*σοφία*) וקוה לרב תבואתה”⁵⁵ (*καρπὸς αὐτῆς*). שם ו', כ': „כי בעבודתה מעט תעבד ולמחרת תאכל פריה”⁵⁶ (*καὶ τάχῃ φάγεσαι τῶν γεννημάτων αὐτῆς*). ברור ביותר

53) *σοφίαν γὰρ καὶ παιδείαν ὁ ἔξουθενῶν ταλαίπωρος* (53)

ומוסר אומלל.

54) על ספרו של הסב הוא אומר שם: *καὶ εἰς παιδείαν καὶ*

σοφίαν ἀνηκόντων.

55) התרנום העברי מצוטט לפי הוצאת סגל.

56) בן-סירא ו', כ"ט משווה את החכמה לכלבים כמו ו', כ"ד, שם נזכרים ה-*πέδαι*

הה-*κλοιός* של החכמה בהקבלה לפסוק כ"ט. בנוסח ה-*Vaticanus* הוא (AC) *καὶ οἱ κλάδοι (κλοιοί AC)* *εἰς στολήν δόξης.* (היינו החכמה) *αὐτῆς* כל כך מצוייה היתה השוואת החכמה לעץ על ענפיו.

הוא משל העץ – σοφία בכך-סירא א, כ': „שרש החכמה יראת ה' וענפיה ארך ימים” (ὄψα σοφίας φοβεῖσθαι τὸν κύριον καὶ οἱ κλάδοι αὐτῆς μακροῦ) (ἡμέρευσις). נפגשים אנו איפוא שוב ב־סופיא. הפעם בתחומי המחשבה היהודית, כשהיא מתחברת עם אותן המלים והמושגים, שדנו בהם לעיל (עע' 107 ואילך) לשם השלמת הלקוי בשו' 2 (καρπός, κλάδος, πέταλον). המלה γέννημα הוא שם נרדף 5-καρπός. מחבר האפיגרמה שלנו, הכותב מתוך מסורת ספרותית יוונית ברורה מצד אחד, ספוג איפוא מצד שני צורות מחשבה יהודיות קבועות, כשהוא מדבר על קטיפת פירותיה וכד' של החכמה⁵⁷).

ההדגשה שבכוונה במלה πάσης יש כדוגמתה דוקא בספרות היהודית: בכך-סירא א, א': כל חכמה מה', πᾶσα σοφία παρὰ κυρίου; שם י"ט, כ': כל חכמה יראת ה' ובכ"ל חכמה קיום תורה, καὶ πᾶσα σοφία φόβος κυρίου, καὶ ἐν πάσῃ σοφία ποιήσεις νόμου. השליחים ז', כ"ב: ויתחנך משה בכל חכמת המצרים Αἰγυπτίων σοφία, ובאגרות פאולוס: אל האיפיסיים א, ז' ואילך: ברב חסדו אשר העניק לנו בשפע בכל חכמה (ἐν πάσῃ σοφίᾳ); אל הקולוסיים א, ט': שתמלאו דעת רצונו בכל חכמה ותבונה רוחנית (ἐν πάσῃ σοφίᾳ καὶ συνέσει πνευματικῇ)⁵⁸.

על חרוז זה של האפיגרמה שלנו זרוע, איפוא אור-חוזר מנכסי המחשבה היהודית. היסוד היהודי כנראה חזק יותר בלב המחבר בכתבו את החרוז הזה, כי הוא מקשר דווקא את ה־πᾶσα σοφία, שנעשתה לנוסחה קבועה בספרות המשלים היהודית ובספרות הנצרות הצעירה, עם משל העץ הנפוץ בספרות התנ"ך. אמנם

(57) דרך משל באגרת אריסטיאס, סעיף 260, אנו קוראים אותה המטפורה היהודית: τὸν γὰρ ἀπ' αὐτῆς (scil. δικαιοσύνης) 232: τίς ἐστὶ σοφίας καρπός; σοφία-α κατασκευάζειν. καρποὺς ἄλυπτιαν. כמובן מלא גם ספר חכמת שלמה פסוקים על ה־σοφία, עי' א, ו'; ו', ט'; וביחוד ז', כ"ב σοφία με ἐδίδαξεν τεχνίτις πάντων γὰρ (שם ז', כ"ב-ל' בשבח החכמה).

(58) השווה בכך-סירא ל"ז, כ"א, ששם נאמר אמנם שהמתחכם משולל כל חכמה πάσης σοφίας. הבטוא מצוי גם בדניאל בתרגום השבעים א, י"ז: ἐν πάσῃ σοφίᾳ. ἔδωκε σύνεσιν... עי' דניאל א, ד': „ומשכילים בכל חכמה”; השבעים מתרגמים: ἐπιστήμονας ἐν πάσῃ σοφίᾳ. ותיאודוטיון מתרגם: σοφία ἐν πάσῃ σοφίᾳ. מלבד בפסוקים הנ"ל אין ביטוא זה מצוי ב־LXX ככל הנראה. אין בחירת המלים בחרוז השני מוכיחה כי לעיני המחבר היה דווקא תרגום השבעים. הפעל δρέπομαι חסר בשבעים בכלל, במקומו משתמשים ב־ἀποκνίζω (קט) – יחוק' י"ז, ד', כ"ב או ב־συλλέγω – דבר' כ"ג, כ"ו או ב־θερίζω איוב ח, י"ב.

יתכן, כי התמונה של קטיף הפירות נלקחה מתוך הספרות ומחוג המחשבה היווניים. בעצם נפגשים ומתמזגים בהכסמטר זה מושגי שני עולמות. קשה לאמר, אם המחבר קשר אותם בתודעה ברורה; אולם מבקר בית הקברות של בית שערים, כשקרא את האפיגרמה, חש את היסוד היהודי או היווני שבה ביתר עוז, במידה ששרשיו הרוחניים, אוצר מחשבותיו או בטואיו, היו יהודיים יותר או יוונים יותר.

עובדה זו תהיה קיימת ונכונה גם כשנציין ונדגיש בהזדמנות זו הרגל נודע, שנשתרש בספרות האפיגרמות היוונית המיוחדת למצבות על הקברים. אפשר להכיר בהן נטיה ברורה להפריז על שבחיו של הנפטר שמרוממים אותו על יתר בני האדם. *Locus communis* זה נוהג בעזרת המלה $\pi\alpha\acute{\sigma}$. שמוש זה של $\pi\alpha\acute{\sigma}$ בא גם בחרוז שלנו בביטוא $\pi\alpha\acute{\sigma}\eta\varsigma$ σοφίης⁵⁹. אמנם אין דבר משנה ממסקנתנו, שבביטוא זה שמע היהודי הד לרעיון שנטבע בצורה קבועה בספרות המשלים היהודית.

ש' 3: בחרוז זה מתגלה במידה הרבה יותר חזקה מבקודמיו השימוש הרגיל של אפיגרמות הקברים. הפטירה נזכרת בביטוא ה"עזיבה", ובו תלויה מערכת השלמות, שבעצם אינן שוות מהות ואינן שייכות לסוג אחד. הפעל $\lambda\epsilon\acute{\iota}\pi\epsilon\upsilon\nu$ ונרככיו (*composita*) הוא המצוי ביותר באפיגרמות הקברים לשם ציון עזיבת אור היום והקרובים⁶⁰. עזיבת האור היא הומירית. אמנם, בשירי

(59) השווה למשל $\delta\varsigma$ κλέος ἐν $\mu\epsilon\acute{\nu}$ [πάντας]; 297: $\tau\omega$ ζῆν $\pi\alpha\acute{\sigma}\iota\nu$ ἔδειξε ἄρε[τῆς]; 330 ὁ πάντα σοφὸς καὶ μουσῶν ὄχ' ἄριστος. במחוז בטנאן (בשן) נמצאה אפיגרמה (W. K. Prentice, *Gr. and L. Inscr., Am.* (Arch. Exp. to Syria 1899/1900, No. 375 *Anth. Pal.* VII, 93: τῆς σοφίης על Πρόκλον κυδίηεντα σοφιστῆν Ἑλλάδι πάση. K 49: τὸν πάσης ἀρετῆς. השווה גם (עמ' 161). $\epsilon\pi\acute{\iota}$ τέρμα μολόντα K 59; 419 וגם

(60) כבר נמצא בסולן $\kappa\alpha\lambda\lambda\epsilon\acute{\iota}\pi\omicron\upsilon\mu\iota$ θανόν... ἄλγεα Diehl, (*Anth. Lyr.*) 22, 5 $\lambda\epsilon\acute{\iota}\pi\omega\nu$ ἡέλιον.... (v 7/8) ἀλλ' ὅτι... τὸν ובסימונידס על אנאקריון: $\lambda\epsilon\acute{\iota}\lambda\omicron\upsilon\pi\epsilon$ πόθον; K 22: πατρίδα γῆν. AP. VII 68, 8; K 190 $\lambda\epsilon\acute{\iota}\lambda\omicron\upsilon\pi\epsilon$ Σμερδιέω... $\lambda\epsilon\acute{\iota}\lambda\omicron\upsilon\pi\omega\nu$; K 35b: $\lambda\epsilon\acute{\iota}\lambda\omicron\upsilon\pi\alpha\varsigma$ πένθος; K 87; 116; 127; 145; 151; 208b; 256; 59: $\lambda\epsilon\acute{\iota}\pi\omega\nu$ — נמצא K 149 — פעם (πᾶς של בטופוס של $\mu\eta\mu\eta\acute{\iota}\omega\nu$ ἄπασιν $\lambda\epsilon\acute{\iota}\pi\epsilon\upsilon\varsigma$ בהוראה „נפטרתי“; עי' שם 184: $\lambda\iota\pi\acute{\omicron}\nu\tau\alpha$ βίου; $\pi\nu\epsilon\upsilon\mu\alpha$; השווה Prentice (עי' הערה 59) מס' 375; השווה 30, 372, 280; K 266; 280; $\pi\alpha\acute{\iota}\delta\alpha$ $\lambda\iota\pi\omega\upsilon\sigma\alpha$; K 212: $\delta\acute{\omicron}\xi\alpha\nu$ ἔάν.... $\pi\alpha\iota\sigma\acute{\iota}$ $\lambda\iota\pi\acute{\omicron}\nu\tau\alpha$. K 223

הומירוס ובספרות המושפעת ממנו נוספת כרגיל השמש בגניטיביוס (עי' למשל: λ 93 מאשר באפיגרמה שלנו ב-*λιπὼν φάος ἡελίοιο τοῦτο* (בלי *K 319, 6* *τοῦτο λιποῦσα φάος* ב-*Welles* קובע את זמנה השוה *K 339*). בגרש⁶¹ נקרא באפיגרמת קבר, ש-*Welles* קובע את זמנה (בספק) למאה השניה, *λιπόμην φάος οὐδὲν ὀνήσας*, רק המדיום מבדיל את הבטוא מזה שבשירנו. להמליצה שלנו יש איפוא עדות ואנלוגיה באפיגרמה אחרת מא"י. ההורים מצויינים באפיגרמתנו במלה בלתי-הומירית, כי אצל הומירוס נמצא רק *τοκῆς*⁶². באפיגרמטיקה מצויה המלה *γονεῖς* יותר, ההומירית נדירה יותר; התאר *δειλός* הוא הומירי⁶³, וכן גם *ἀκαχημένους*, הנשקלת בחרוז *σσ - σσ*. חטא זה כלפי המשקל מוכיח מה גדולה תלותו של משוררנו בהומירוס. כי שבו הוא נמצא בחרונו; אמנם תמיד נלווית אליו המלה *ἦτορ* אחריו, ואז הופכת ה-*οι* שבסוף המלה קצרה לפני תנועה. משוררנו אינו מבדיל במדה מספיקה בין *ο* ובין *οι* במבטא שלו וזכרון הומירוס מטעה אותו⁶⁴. ההכרעה בין *αἰεί* ו-*αἰέν* אינה קשה, הואיל והצורה הראשונה מצוייה בהומירוס ברוב מקרים לפני תנועה, והשניה רגילה בסוף חרוז. *αἰεί* נמצאת בהומירוס ביחור בקשר עם שמות תואר המביעים אורך זמן⁶⁵, והוראתם מתחזקת ע"י המלה הזאת. לשם ברור המלה הבאה

Gerasa, City of the Decapolis, edited by C. H. Kraeling (1938), ע"י (61

p. 453 no. 221.

(62) רק בהימנון לדימיטרי, 240, נמצא פעם: *λάθρα φίλων γονέων*. באפיגרמה מאנטיוכיה

(*K 431*) קוראים: *λιπὼν...γονέων οἰκτρῶν δακρυόεντα δόμον*.

(63) במובן מבזה ע"י λ 618; *N 278*, בגון של רחמים *τί κακόν, ἃ δειλοί*, *υ 351*

; *τόδε πάσχετε*; מצוי ביותר הקשר *δειλοῖσι βροτοῖσι*, ע"י 408 *ο*; 341 *μ*; 19 *λ*. לעניין

δειλός בקשר עם *ὄμοι* השווה *ε 299* (השוה גם *ὄμοι ἐγὼ πανάποτμος*; *Ω 255*),

ע"י *ὄμοι* בחרוז 4 של האפיגרמה שלנו.

(64) *ἀκαχημένους ἦτορ* ע"י *υ 84*; *ν 286*; *κ 313*; ברבים 565; 105; 62; *ι 133*; *κ 77*.

השוה *Ε 24*; *Α 702* *ἀκαχημένους* באותו המקום בחרוז. בקאיבל (*K 372, 30*) נמצאת אנלוגיה:

πάτρην σε λιπῖν πενθαλέους δὲ τοκῆς.

(65) כמו *χότον* *ε 517*; *N 517*: *ἄφθιτον αἰεί*; *B 46*: *ἀσφαλὲς αἰεί*; *ζ 42*;

ἔμμενὲς αἰεί; *ι 74*: *συνεχὲς αἰεί*; *α 68*: *ἀκσελὲς αἰεί* (*Allen αἰέν*)... *κεχόλωται*;

π 191: *νολεμὲς αἰεί*. המלה *αἰεί* באה בלווית בינוני (פרטיציפיום) באותו מקום בחרוז

ο 245: *ἀλαλήμενος αἰεί* וכן (*χ 228*; *ω 396* ע"י) *υ 545*: *ποτιδέγεμενοι αἰεί*

לעצם הענין השווה *ποθέω* *α 343*. מחבר האפיגרמה שלנו לא יכול

להכניס לחרוז שם-תואר מחוק.

בצרוף עם ἀκαχημένους יש לשים לב ביחוד למה שהומירוס אומר על פנילופי המתאבלת λ 182: οἱ αἰεὶ φθίνουσιν νύκτες.

שו' 4: את החצי הראשון של החרוז משלימה המלה ההומירית המציינת את האחים. שאמנם אינה נמצאת כלל בהומירוס במספר רבים⁶⁶. המלה הנמצאת בהומירוס ובהימנונים תמיד באותו מקום בחרוז, מראה איפוא שוב עד כמה כפות מחברנו לנוהג ההומירי וכמה משפיע עליו זכר המליצה ההומירית. בספרות האפיגרמות מצויה המלה κασίγνητος במספר רבים⁶⁷. מלה בלתי-הומירית היא וכנראה נדירה אף באפיגרמות⁶⁸. ציון שם מולדתו של הנפטר באפיגרמות שעל מצבות קברים דבר רגיל הוא כמתברר מהמפתח של קאיבל⁶⁹. הזכרת מולדתו של יוסטוס במקום זה יכולה להראות תמוהה אם נשים לב לכך שבמליצה הפריפרסטית λεῖψα φάος נכלל בו בזמן הפועל המסמן את עזיבת הקרובים. קביעת המקום מתקשרת יפה וטוב לשני האוביקטים האחרונים: הוא השאיר את הוריו בעיר מולדתו, אולם הוא גם מת בתוכה. דבר זה מאפשר את צרוף הדברים בלתי-השווים. לעצם הביטוא: „בבית שערים שלי” לא מצאתי אנאלוגיה⁷⁰. שם מקום עם כינויי הקנין (*pronomén possessivum*) לא מצאתי בספרות האפיגרמות. הואיל ו-ῥ[ε] ודאית, אין השלמה אחרת מתקבלת על הדעת מכיוון שאין ספק בצורת השם (עי' לעיל, ע' 110 ואירך) הודות ליוסופוס פלאביוס ומקרים מקבילים אחרים. כנויי הקנין החוזר (*pronomén possessivum reflexivum*) ודאי הוא מפאת מידת המקום הפנוי.

הניתוח אשר ניתחנו עד עתה את שימוש לשונו של מחברנו הוכיח באיזו מידה הוא דבק בהומירוס: במליצותיו. בסידור המלים בתוך החרוז ובבחירתן. זכר הומירוס קובע את דרכו אף בצילצול חרוזיו ומטעהו בהערכת משקל ההברות בחרוזו. היתכן לשער שהביטוא „בבית שערים שלי”, שאין לו חבר, נכתב תחת

(66 פעם בוגי Γ 238; יתר המקומות הם Π 718; Ξ 156; Ν 534; Α 427; Β 706)

ובאודיסייה רק 137 x.

(67 למשל Κ 49, 3; κασιγνήταις λέλοιπας πένθος ἀείμνηστον; Κ 35b, 3)

κασιγνήταις ποθεινόν. Syria (Public. of Princeton Univ. Exped. to Syria in 1904/5 and 1909 III Gr. a. Lat. Inscr.) No. 160, 4: κασίγνητοί τε σὺν αὐτῷ.

(68 השווה οἶμοι, κλαίει σε τεκοῦσα Κ 379; ההמשך דומה לאפיגרמה שלנו. οἶμμοι.

Κ 540, 5: οἱ ἐμὲ γειναμένη...οἱ Χαρίτωνος; אחרת מחוץ לחרוז; אמנם מחוץ לחרוז; Α 565, 5. בטרגיה מצויה המלה מאד.

(69 השווה למשל Ἰ. ἐν κόμμῳ Κ 229, 2; 154; 517c; 713, 3 sqq.: ἐν κόμμῳ.

(70 אנאלוגיה לבטוא איננה כנראה גם בתלמוד ובמדרש, כפי שאני לומד מפרופ' קליין

ותודתי נתונה לו. לפירוש המלה „שלי” הוא מרמו למדרש תהלים פ"ו, ד' (הוצאת בובר עמ' 378).

עי' מה שכתב פרופ' קליין ב"דיעות" תרצ"ב, עמ' 31-32.

השפעת הומירוס, כשרצה להכניס את שם עיר מולדתו של הנפטר לחרוז? חביב על הומירוס סוף חרוז אחד: ($\epsilon\nu\ \mu\epsilon\gamma\acute{\alpha}\rho\omicron\iota\sigma\iota\nu$)⁷¹. אולם ביחוד מצויה המלה בלווית $\epsilon\nu$ ושם גוף הקניין. עלי להביא את המקומות בשלמותם, בראשונה את אלה שבהם נמצא הבטוא בראש חרוז:

α 269: $\omicron\iota\sigma\iota\nu\ \epsilon\nu\ \mu\epsilon\gamma\acute{\alpha}\rho\omicron\iota\sigma\iota$ (= δ 192)

λ 182: $\sigma\omicron\iota\sigma\iota\nu\ \epsilon\nu\ \mu\epsilon\gamma\acute{\alpha}\rho\omicron\iota\sigma\iota\nu$ (= π 38)

τ 254: $\epsilon\nu\ \mu\epsilon\gamma\acute{\alpha}\rho\omicron\iota\sigma\iota\nu\ \epsilon\mu\omicron\iota\sigma\iota$

τ 490: $\delta\mu\omega\acute{\alpha}\varsigma\ \epsilon\nu\ \mu\epsilon\gamma\acute{\alpha}\rho\omicron\iota\sigma\iota\nu\ \epsilon\mu\omicron\iota\varsigma$: באמצע החרוז:

δ 587: $\epsilon\nu\ \mu\epsilon\gamma\acute{\alpha}\rho\omicron\iota\sigma\iota\nu\ \epsilon\mu\omicron\iota\sigma\iota\nu$: ובסוף חרוז:

θ 242: $\sigma\omicron\iota\varsigma\ \epsilon\nu\ \mu\epsilon\gamma\acute{\alpha}\rho\omicron\iota\sigma\iota\nu$

λ 119: $\epsilon\nu\ \mu\epsilon\gamma\acute{\alpha}\rho\omicron\iota\sigma\iota\ \tau\epsilon\omicron\iota\sigma\iota$

\omicron 354: $\omicron\iota\varsigma\ \epsilon\nu\ \mu\epsilon\gamma\acute{\alpha}\rho\omicron\iota\sigma\iota\nu$ (= N 667)

τ 573: $\epsilon\nu\ \mu\epsilon\gamma\acute{\alpha}\rho\omicron\iota\sigma\iota\nu\ \epsilon\omicron\iota\sigma\iota\nu$ (= ω 162)⁷²

הרשימה הזאת מוכיחה בחחלט, כי בשעה שעמד המחבר להזכיר את שם מולדתו של המת, צילצל באזנו ציון המקום בבית, המקובל אצל הומירוס: $\epsilon\nu\ \mu\epsilon\gamma\acute{\alpha}\rho\omicron\iota\sigma\iota$, מפני ששם העיר בית-שערים בצורתו היוונית מכיל אותן התנועות, אותו מספר ההברות ואת האות ρ באותו המקום בתוך המלה. עתה ברור מניין בא לו שם הגוף הזה שאינו רגיל בשמות מקומות. ההקבלה בצילצול ברורה מאד והיא מובנת דוקא אצל יהודי, הנוטה יותר להרגיש בהקבלה צלולית, במידה שהוא רגיל יותר להשתמש בתמורות צילצוליות יווניות לשמות יהודיים⁷³. אם נעייין ברשימה הנ"ל מהומירוס, לא נוכל להמנע מהשערה, שבהשלימנו את החרוז להכסמטר, – ודבר זה אפשרי הוא, כי השיטה הדיסטיכית באפיגרמטיקת הקברים אינה הכרח, עי' למטה על המטרון – המופת ההומרי מתבלט עוד יותר:

$\alpha\upsilon\tau\omicron\kappa\alpha\sigma\iota\gamma\eta\tau\omicron\upsilon\varsigma$ [τε], $\omicron\lambda\mu\omicron\iota$, $\epsilon\lbrack\nu\ \epsilon\omicron\iota\varsigma\ B\rbrack\epsilon\sigma\acute{\alpha}\rho\omicron\iota\sigma\iota\nu$].

אולם אין בידינו להכריע. עלי לצטט כאן עוד קטע מהומירוס, המפורסם ביפיו

(71) עי' α 452; ι 31; η 12; δ 210; γ 401; β 299; ועוד. באודיסייה

מצאתי את סוף החרוז הזה בלי שם גוף הקניין בסה"כ 26 פעמים. באיליאס הוא נמצא I 465;

O 439; Ω 757.

(72) סוף פסוק המצלצל באופן דומה $\alpha\iota\iota$: γ 323; α 237: $\epsilon\iota\ \mu\epsilon\tau\acute{\alpha}\ \omicron\iota\varsigma\ \acute{\epsilon}\tau\acute{\alpha}\rho\omicron\iota\sigma\iota$;

$\omicron\iota\varsigma\ \acute{\epsilon}\tau\acute{\alpha}\rho\omicron\iota\sigma\iota\nu$. השווה π 354; λ 78; ι 173; 369. אולם לבטוא זה אין כל שייכות לבטואנו.

(73) השווה מה שהערתי על תמורות כאלה ב"ידיעות" החברה העברית לחקירת א"י

ועמיקותיה ה' (תרצ"ח), במאמרי: הכתובות היווניות מבית שערים, עמ' 81.

ובפתוס שלו, כי כנראה היה הוא למופת למשוררנו בקשר המחשבות, בבחירת המלים ובהתקשרותן. המדובר הוא ב-X 482 ואילך; שם מתארת אנדרומכי את מותו של הקטור, את עזיבתו את אשתו, את אבלה אחר מותו:

νῦν δὲ σὺ μὲν Ἄϊδαο δόμους ὑπὸ κεύθεσι γαίης
ἔρχεαι, αὐτὰρ ἐμὲ στρυγερῶ ἐνὶ πένθει λείπεις
χήρην ἐν μεγάροισι.

ניכר עד כמה מושפעת האפיגרמה מדברי אנדרומכי. החרוז הראשון יהיה לנו לחומר בדיוננו בחרוז 5 שֵׁף האפיגרמה שלנו. משתקפים יפה היסודות המשותפים: הפועל λείπειν בקשר עם סמון הקֶרְכָּה — בהומירוס χήρην...ἐμὲ... ואצלנו אחים והורים, הדגשת האבל ובעיקר ציון המקום שבו השאיר הקטור את אשתו המתאבלת (ἐν μεγάροισι). כל אלה יחד מראים כיצד הגיע משוררנו לידי כך, שציין את שם העיר במקום זה בחרוז ודווקא בקשר זה.

שו' 5: המשפט המסיים, החוזר ומפרש את עניין המות והקבורה, פותח במלות καί γε, καί ה- מלת סיום היא, ה-γε מסיקה מסקנה⁷⁴. הצרוף καί γε מצוי מאוד בתרגום השבעים ובברית החדשה, אך הוא נדיר בספרות הקלסית⁷⁵. האם מותר לשער, שזהו שריד השפעת לשון תרגום השבעים, שהמשורר המלומד לא הרגיש בה, כי המלה היתה רגילה בספרות הדתית? הפטירה בבחינת הליכה מהחיים אל המות היא מושג קדום. אצל הומירוס עפה הנשמה (ה-θυμός)⁷⁶, אולם המת הולך אל ההדים — יורד שאולה⁷⁷. מכאן עבר ביטוא זה אל ספרות האפיגרמות. עלינו לשוב לקטע המצוטט מדברי אנדרומכי (X 482), הדוגמה הראשונה לנוסחאות ידועות של אפיגרמות קברים בכלל. המלה ἐλθὼν די שכיחה בשירי

(74) השווה היסכיום-καί τοι: καί γε.

(75) השווה Kühner-Gerth, *Grammatik* II, 2, S. 176. ועיי וילאמוביץ

להירקלס של אוריפידס, חרוז 611.

(76) עיי II 856; τ 454; 163 א.

(77) בהומירוס מצויים בקשר זה הפועלים, βάλειν, ἔρχεσθαι, ἵεναι, δύεσθαι, עיי למשל ἦδη μὲν ἄλλ' ὁ καὶ ἔλθειν, περᾶν, οἴχεσθαι. γ 410; ζ 11: ἀλλ' ὁ μὲν ἦδη μὲν ἄλλ' ὁ καὶ ἔλθειν, περᾶν, οἴχεσθαι. καὶ ἔλθειν. cf. X 560; λ 65: ψυχὴ δ' Ἄϊδόςδε κατῆλθε. האקוסטיווס של Ἄϊδης אינה נמצאת בשירי הומירוס אלא ב-I 569. הַגְּנֵטְיוּס האֶלְיפְטִי גם ב-εἰς Ἄϊδαο שכיחה. נמצא גם הַגְּנֵטְיוּס בהוספת δόμους, δῶ, δόμον. הומירוס משתמש גם ב-Ἄϊδόςδε. בפרט זה אין משוררנו מושפע איפוא בשימוש הלשון של הומירוס, אלא בזה של האפיגרמות המאוחרות, כפי שנראה להלן.

הומירוס דווקא במקום זה בחרו⁷⁸. הצורה בעלת שתי ההברות *Ἄιδης* נעדרת משירי הומירוס, אולם נמצאת פעם בהימנוס לדימיטיר⁷⁹. בהשוותנו את האפיגרמות – שאספן קאיבל – לשלנו, אנו לומדים כמה רגילים כל ביטוי החצי הראשון של החרוז הזה, שנלקחו משירי הומירוס, באפיגרמטיקת הקברים. הדיס ו"ההליכה" במובן המות הזכ נכסי צאן ברזל של שירה זו⁸⁰. באפיגרמות של המזרח המיוון נזכרים אותם ה"טופוים"⁸¹. אותו הביטוי נמצא באפיגרמה יהודית מלינוטופוליס (תל-אל-יהודיה) במצרים מהמאה הראשונה אחר ספה"נ: *ἠλθον δ' εἰς Ἄϊδα*⁸² אפיגרמה אחת מהיפוס – היא סוסיתה (קלעת-אל-חצן)⁸³ בארץ ישראל – מסתיימת במליצה: *οἴχεται εἰς Ἄϊδην*. באפיגרמה נוצרית מיוון הצפונית, K 544, מופיע טופוס ההדיס בצורה *Ἄδ[ης]* *ἤρασαν*. כיהודים כנוצרים אינם חושבים את סימון השאול במלה שנשאלה מן המיתולוגיה היוונית לדבר הפוגע ברגשותיהם הדתיים. הנוצרי המשתמש בתיבה זו אינו מרגיש בה סתירה להשקפותיו על העולם הבא ולתקוותיו לחיי נצח. וכן היהודי. האם המושג התרוקן מתכנו בזמן משוררנו במידה כזאת, עד כי לא הרגיש המחבר ביסוד הזר או האם היתה המסורת השירית של ה"γένος" קבועה וקפואה כל-כך עד שהאמין כי אינו יכול בלא מלה זו? היהודי גם הנוצרי מחזיקים בה. ויש לחשוב, כי שניהם הכירוה יפה מספרותם, שהרי המלה *Ἄδης* היא המלה היוונית שבה מתרגמים השבועים את המושג "שאול". "שאול",

(78) למשל II 811; N 23; σ 339; v 423; γ 406. חביבה היא על הומירוס בסוף

חרו. יתכן, כי בשעה שבחר משוררנו כראש חרוז במלים *ἠλθὼν καὶ γ' ἐλθὼν* צילצל באזניו זכר

οἴχεται εἰς Ἄϊδην: *καὶ εἰς Ἄϊδην πρὸς δῶματ' Ὀδυσσεύος θεῖοιο*.

v. 347: *Ἄϊδη κτανοχαῖτα*. (79)

K 16: *εἰς Ἄϊδα... ἀποιχόμενον*; 26, 9: *εἰς Ἄϊδα κατέβα*; 204b 9: השווה

σοὶ γὰρ ἐς Ἄϊδα ἠλθον; 215, 3: *ἠλθες εἰς Ἄϊδην*; 222, 3: *ὄχεται* ἐς Ἄϊδα;

231, 6: *ἠλθον εἰς Ἄϊδα*; cf. 248 a 2; 313 a 2; 345, 2; 384, 4; *ἠλθον εἰς*

Anthol. 41, 41, אפיגר' ר. *Ἄϊδην*. הטופיקה של הדיס קדומה היא באפיגרמה היוונית. עיי למשל קלימכוס, אפיגר' ר. 41, *Anthol.*

308, 2; 339, 2; השווה שם: *οἴχεται εἰς Ἄϊδην*; 19: *Pal. VII 13*; שם

362, 3. כבר סולון אומר (Diehl) s. 14 (אצל): *(Diehl) εἰς Ἄϊδην οὐδὲν ἔχεται εἰς Ἄϊδην*; *Ps.-Phocylides* 110

οὐκ ἔστι εἰς Ἄϊδην ὄλβον καὶ χροίματ' ἀφ' ἧς זה אפשר למצוא ב-*Ps.-Phocylides* 110 *οὐκ ἔστι εἰς Ἄϊδην ὄλβον καὶ χροίματ' ἀφ' ἧς*

ἄγεσθαι.

(81) עיי למשל *Kaibel* 258: *εἰς Ἄϊδα βέβακεν*

(82) עיי *Preisigke, Sammelb.* 6648 (Edgar, AS XXII [1922], p. 10, n. 22)

(83) עיי *RB* 1899, p. 25, n. 31

בעברית שם נרדף ל"מות" ו"אבדן"⁽⁸⁵⁾. שאול העברי כהדיס היווני שניהם מקום החושך שבו שרויים המתים, ומגיעים אליו כש"יורדים" אליו. הן היוונים הן היהודים באים אליו ע"י κατάβασις. מושג זה היה דומה כל כך בשתי האומות עד כי השבעים לא היו זקוקים לחפש הרבה כדי למצוא תמורה יוונית לתיבת שאול⁽⁸⁵⁾. הם קבלו את המלה היוונית "הדיס", ומעצמה התמלאה זו תוכן יהודי. כמעט אותם הפועלים, המסמנים אצל הומירוס ובאפיגרמטיקה את ההליכה אל ההדיס, נמצאים בספרות היוונית-היהודית. למשל בראש' ל"ו, ל"ה: καταβήσομαι...⁽⁸⁶⁾. πενθῶν εἰς ἄδου).⁽⁸⁶⁾ הגנטיוס האַליפְטי כשהוא קשור עם *praepositio*, הוא השכיח ביותר. צורת האקוסטיוס, הבאה בשירי הומירוס רק פעם אחת⁽⁸⁷⁾, אולם שכיחה באפיגרמות, מצויה גם בתרגום השבעים⁽⁸⁸⁾. — משוררנו בא בין

(84) עי' הושי' י"ג, י"ד; תהל' ו', ו'; מ"ט, ט"ו; משלי כ"ז, כ'; ה', ה'.

(85) שאל מתרגמים תמיד ב-ἄδης ורק פעם אחת ב-θάνατος (שמו"ב כ"ב, ו'); ושם השימוש הוא קטפורי: "חבלי שאול סבני" με ἄδην θανάτου ἐκλύωσάν. המתרגמים קבלו מהיוונים את השימוש האַליפְטי εἰς ἄδου, ἐξ ἄδου, ἐν ἄδου (עי' למשל בראש' מ"ב, ל"ה); במד' ט"ז, ל'; תהל' ל', ד'), אֶף-על-פי שבו ניכר באופן ברור האל היווני כבעל ממלכת שאול. אמנם, נראה כי בזמן המתרגמים כבר היה הנוסח קפוא ומרוקן מתכנו הדתי-המיתולוגי במידה כזאת, עד כי יכלו המתרגמים לבחור לו ללא הששות.

(86) מתוך הסתכלות מהירה במלונם של Hatch and Redpath לומדים אנו, כי κατάβαίνεω ו-κατάγειν הן הצורות השכיחות ביותר; לעניין הפעל κρούπτω הנפוץ באפיגרמות עי' עמוס ט', ב': ἐὰν κατακρούσωσιν εἰς ἄδου — אם יתרו בשאול. הפועל ἀρπάξαιεין ביחס ל-ἄδης, המצוי באפיגרמות, לא נמצא בתרגום השבעים.

(87) I 569: αἰχλήσκουσ' Ἀΐδην.

(88) עי' ישע' כ"ה, י"ח: καὶ ἡ ἑλπίς ὑμῶν ἢ πρὸς τὸν ἄδην οὐ μὴ ἐμμείνη; משלי ה', ה': (ותזותכם את שאול לא תקום); משלי ה', ה': τῆς γὰρ ἀφροσύνης οἱ πόδες ἀτάγουσιν... ἔὰν καταβῶ: שם קל"ט, ח'; εἰς τὸν ἄδην — לפי שאול — παρὰ τὸν ἄδην; שם קל"ט, ח': εἰς τὸν ἄδην. תדיר ביחסת הפעול, דווקא בלוית εἰς, עי': 345, 2; 313a 6; 215, 3; K 204b 9; 434, 6; 384, 4; אמנם המשקל שבו שוקל משוררנו מלה זו (— ἄδην = u) הוא בלתי-רגיל בהחלט. הואיל ובשירי הומירוס המלה נשקלת תמיד בשלוש הברות ובאפיגרמטיקה במקומות שבהם לא נשקל Ἀΐδης במשקל — u u, נחשבת ה-α לכל הפחות לארוכה, יש להניח שמשוררנו הכניס את המלים Ἀΐδην — εἰς (— u u) אל החרוז בנגוד למשקל המקובל רק בהתקלו בקשי מטרי גדול. אין זה מן הנמנע כי צורת המלה ἄδης בתרגום השבעים היתה שגורה בפיו, וזו הברתה הראשונה קצרה; תחת השפעתה הגיע המשורר לידי ה-α קצרה בחרו. מפליא הדבר,

המצרים מחמת המשקל גם הפעם בקרבת שם פרטי, שרצה להכניסו לחרו בדיוק כמו בשו' 1 (ע' לעיל ע' 160) או, יותר נכון, בקרבת שני שמות פרטיים. העובדה שהחרו חוזר מתוך שיטה ברורה על כל חלקי החרו הראשון — $\kappa\epsilon\acute{\iota}\mu\alpha\iota$ - $\kappa\epsilon\acute{\iota}\mu\alpha\iota$; — היא הנותנת תוקף להשלמתנו שהצענו כהשערה לאחר היסוסים, למרות הצורה בלתי-הדקדוקית ובלתי-הספרותית $\Lambda\acute{\epsilon}\omicron\upsilon\varsigma$. רק שם האם אינו נשנה. אמנם אין לצפות לכך. יש לנו אנאלוגיה קולעת למקרה שלנו: בכתובת אחת (יהודית) ממונטיוורדה אנו קוראים: $Amici, ego vos hic$ $\alpha\upsilon\tau\acute{o}\theta\iota \kappa\epsilon\acute{\iota}\mu\alpha\iota$ גם סוף החרו $exspecto, Leo nomine et signo Leontios$ ⁸⁹. נמצא זכר להשפעת הומירוס, כי $\alpha\upsilon\tau\acute{o}\theta\iota$ מצוי בשרי הומירוס לעתים תכופות במקום הזה בחרו⁹⁰.

שו' 6: היא מסיימת את האפיגרמה עצמה. ל- $\alpha\upsilon\tau\acute{o}\theta\iota \kappa\epsilon\acute{\iota}\mu\alpha\iota$ מוסיפים קביעה ידועה: $\sigma\upsilon\tilde{\nu} \pi\omicron\lambda\lambda\omicron\iota\sigma\iota\upsilon\mu \acute{\epsilon}\omicron\iota\varsigma$ "יחד עם הרבה מאנשיו". הבטוי מוזר גם מהצד הדקדוקי. שם הגוף החוזר לקניין (*pronomem possessivum reflexivum*) בשירת הומירוס וגם לאחריו הוא תמיד שם תואר (*adiectivum*) ולעולם אינו שם-עצם (*substantivum*); ואילו כאן נראה, כי שם הגוף הזה הוא שם-עצם⁹¹, כי $\pi\omicron\lambda\lambda\omicron\iota\sigma\iota\upsilon\mu$ אינו יכול אלא להיות שם תאר. בברית החדשה $\acute{\epsilon}\acute{o}\varsigma$ אינו נמצא וכן אינו גם בתרגום השבעים. הביטוי עצמו כל כמה שאני רואה — אין לו

כי תרגום השבעים מוסיף לפעמים על המלה שאול את מלה המין, אף-על-פי שבתנ"ך נוכרת שאול תמיד בלא ה"א הידיעה (ע' תהל' ר', ו'; קמ"א, ו'; קל"ט, ח'; ישע' כ"ה, י"ח).

89) ע' Müller-Bees, *Die Inschriften der jüd. Katak. am Monteverde* (1905), No. 144. אמנם כאן ליוניסיום הוא *signum*. בעניין מהותו של השם הנקרא *signum*, השוה Müller-Bees, שם, מס' 5, 74 ו-144. ל-144 מעיר Bees, שהצורה $\Lambda\acute{\epsilon}\omicron\upsilon\varsigma$ שאני הצעתי כהשלמת הכתובת שלנו (נגטיוס $\Lambda\acute{\epsilon}\omicron\upsilon\varsigma$) היא רגילה מאד בלשון היוונית הבינונית והחדשה. הוא מרמו לשם ראייה לכך ל-141, No. 141 ו-1905, *Nouvā III* ו-*Psichari, Byz. Zeitschr.* XVI (1907), S. 166.

90) השווה $\alpha\upsilon\tau\acute{o}\theta\iota \mu\acute{\iota}\mu\omega$ ($\mu\acute{\iota}\mu\upsilon\epsilon\iota$, $\mu\acute{\iota}\mu\upsilon\epsilon\iota\upsilon$, $\mu\acute{\iota}\mu\omega$) בסוף החרו 187; 356; $\alpha\upsilon\tau\acute{o}\theta\iota \mu\epsilon\acute{\iota}\nu\epsilon$; $\Phi 201$; $\alpha\upsilon\tau\acute{o}\theta\iota \lambda\epsilon\acute{\iota}\pi\tau\epsilon\upsilon$ וגם $\mu 161$; $\omega 464$ על נוסחו של מחבר האפיגרמה היא — $\acute{\epsilon}\nu \pi\omicron\omicron\delta\acute{o}\mu\omega \delta\acute{o}\mu\omicron\upsilon \alpha\upsilon\tau\acute{o}\theta\iota \kappa\omicron\iota\mu\acute{\eta}\sigma\alpha\upsilon\tau\omicron$ — $\Omega 673$. בעניין $\kappa\epsilon\acute{\iota}\mu\alpha\iota$ במקום הזה בחרו ע' $\kappa\alpha\acute{\iota} \nu\upsilon\tilde{\nu} \tau\acute{\upsilon}\mu\beta\upsilon\sigma\iota \pi\omicron\rho\acute{o}\kappa\alpha\epsilon\iota\mu\alpha\iota$; $K 290$, גם כן בסוף החרו. 91) השווה למשל $\alpha\upsilon\tau\acute{o}\theta\iota \kappa\epsilon\acute{\iota}\mu\alpha\iota$; $M 222$; $\Omega 165$; $\alpha 19$; $\kappa\alpha\acute{\iota} \mu\epsilon\tau\acute{\alpha}$ $A 83$; $\acute{\epsilon}\nu \sigma\tau\acute{\eta}\theta\epsilon\sigma\iota \acute{\epsilon}\acute{o}\iota\sigma\iota$; $\theta 101$; $\Phi 45$. מקום אחד בהומירוס ניתן להבינו כביטוי סובסטנטיבי והוא $\Delta 428$: $\kappa\acute{\epsilon}\lambda\epsilon\upsilon\epsilon \delta\acute{\epsilon} \acute{o}\iota\sigma\iota\upsilon \acute{\epsilon}\kappa\alpha\sigma\tau\omicron\varsigma / \acute{\eta}\gamma\epsilon\mu\acute{o}\nu\omega\upsilon\tilde{\nu}$. כי אין לראות סביביו שם עצם שיכול היה להשמט; לא-כן החרו $\Psi 371$ הדומה לו.

חבר, לא בהומירוס, שהוא כמוכח דוגמה עיקרית למשוררנו, ולא באפיגרמטיקה במידה שהיא ידועה לי. גם זכר פסוק כל שהוא מהומירוס לא השפיע על המשורר כנסח כך את משפטו⁹². πολλοῖς או πολλοῖσι(v) אינו נמצא בהומירוס בקשר שם הגוף החוזר לקניין. לא ידעתי כתובת מצבה שבה ידגיש יווני, כי הנפטר נטמן יחד עם אנשיו. היווני שואף להקבר במולדתו. קבורה בארץ הנכר היא אסון לדעתו. הרעיון להיות מאוחד עם אנשיו בקבורה הוא רעיון יהודי. – יש שמציינים לפעמים כי המת נח יחד עם מי שהוא (μετά), ביחוד לרגל מושגים דתיים ידועים; השווה, למשל, את האפיגרמה ממצרים מהמאה השנייה אחר ספה"נ – K 259:

γνώθι μετ' εὐσεβέεσσι [σ]α[ό]φρονα Δωρίδα κείσθαι
 ἀντ' ἀρετῆς ἱερὸν χῶρον ἀνευρομένην⁹³.

בכתובות יהודיות הכתובות בפרוזה מצוי מאוד הנוסח, שבו מאחלים למת כי ינוח עם הצדיקים, למשל μετὰ τῶν δικαίων ἢ κοίμησις σου או καλῶς κοιμοῦ μετὰ τῶν δικαίων⁹⁴. כי הנפטר נח יחד עם אשתו או הנפטרת עם בעלה. אולם בכל הכתובות היהודיות מן המערב, וכנראה גם בא"ה מן המזרח, אין אנאלוגיה קרובה יותר לביטוא שבאפיגרמה שלנו.

ההודעה כי יוסטוס שוכב בקברו יחד עם קרוביו, עולה בד בבד עם ההשקפה התנכ"ת שלפיה המת רוצה לנוח עם אבותיו, עי' בראש' מ"ז, ל': "ושכבתי עם אבתי... וקברתני בקברתם"; פסוק זה מתרגמים השבעים: -κοιμηθῆ- σομαι μετὰ τῶν πατέρων μου... καὶ θάψῃς με ἐν τῷ τάφῳ αὐτῶν⁹⁵. לביטוא האפיגרמה שלנו קרוב עוד יותר הבטוא הרגיל בתנ"ך "להאסף אל עמיו"; למשל בראש' כ"ה, ח': ויאסף אל עמיו – καὶ προσετέθη πρὸς τὸν λαὸν

92 σύν βραש' חרוו השווה ἑτάροισι σύν λυγροῖς α 19: καὶ הפסוק α 454: ἡ μετά οἷσι φίλοισιν הוא האחד לדעתי, אשר יכול היה לעלות על דעת המחבר בכתבו ביטוא זה. 93 לביטוא εὐσεβέων χῶρος וכד' השווה E. Rohde, *Psyche* 7/8 II, S. 383, 5 ריהד' סובר (שם, ע' 366, הערה 1) שבביטוא זה והדומים לו, הבאים בלוית κείσθαι, נתערבו המושגים קבר והידיס. אולם ראה נוסחאות כמו, נוחו עדן' וכד' ἡ μετὰ τῶν δικαίων ἀὐτοῦ καὶ κοίμησις αὐτοῦ שבהם משתמשים ב-κείσθαι למרות הוררתו על החיים בעולם הבא. השווה גם K 445 ממגדל שבחורן מהמאה השלישית אחר ספה"נ שני בניו רוצים להקבר יחד עם אביהם: ὄφρα πέλοινο φίλω πατρὶ θανόντες.

94 השווה Frey בקורפוס שלו, מס' 78; 110; 118; 150; 193; 281.

95 השווה שמר"ב ז', י"ב; דבהי"ב ל"ב, ל"ג; ל"ה, כ"ד; וכן בראש' ט"ו, ט"ו.

αὐτοῦ ; והדו ש' ביטוא זה נשמע בניסוח חדש באפיגרמה שלנו⁹⁶. שאיפתו ומנת-חלקו של איש ירא שמים הוא "להאסף אל עמיו", אולם הרשע אינו נקבר עם אבותיו; ע'י מה שנאמר על יואש בדבה"ב כ"ד: "כ"ה: "ויקברוהו בעיר דויד ולא קברוהו בקברות המלכים", ויוסיפוס מדגיש זאת באופן מיוחד בספורו קדמוניות ט, ח' ד' (172): καὶ θάπτεται μὲν ἐν Ἱεροσολύμοις, οὐκ ἐν ταῖς θήκαις (97). ἐξ ἐβὴς γενόμενος δὲ τῶν προγόνων αἰσέβης γένόμενος). קבורתו של יוסטוס עם אנשיו מכילה שבה מסוים: הוא היה ירא שמים (εὐσεβής). כי מושג זה היה מקובל בתקופת התלמוד, אנו למדים מתוך בבלי ב"ב ק' ע"ב: "המוכר קברו ודרך קברו מקום מעמדו ובית הספידו באין משפחה וקוברין אותו ע"כ משום פגם משפחה". השוה ירו' מועד קטן פ"ב פ"א ע"ב: ערב הוא לאדם שהוא נינוח אצל אבותיו". מכאן נבין מדוע מדגיש מחבר האפיגרמה שלנו עובדה זו עקב מושגיו היהודיים, אולם אף אחד מהציטטים המובאים לעיל אינו מרשה להניח, שנוסח האפיגרמה שלנו יש בו משום נוסח יהודי קבוע. רק בירושלמי יש מימרה הנראית כרמז ל'נוסח ידוע שהשתמשו בו בזמן ההוא. על ציטט זה העירני חברי הנכבד החכם שאול ל'יברמן: כד דמך רב הונא ריש גלותא אסקוניה להכא. אמר אן אנן יהבין ליה. אמרין ניתיניה גבי רבי חייא רובה דהוא מן דידהן (ירוש' כלא' ל"ב, ע"ב בסוף; השווה המקבילה בירושל' כתוב' ל"ה, ע"א סוף, שבה יש הבדלי נוסח קטנים, אולם החלק החשוב לנו שווה בדיוק). רבי חייא ורב הונא היו שניהם מצאצאי בית דוד (ירוש' תענית פ"ד ס"ח ע"א) והביטוא "כי הוא משלהם" נראה כנוסח המתאים לפסקה σύν... ἔοις (עם אלה אשר לו) בדיוק רב. נדמה לי שעל סמך התאמה זו נוכל לחשוב בוודאות, כי ביטוא זה באפיגרמה, שאין לו חבר בספרות כתובות-הקברים היווניות, הוא יהודי. המלה πολλοῖσι זקוקה לביאור, כי אינה מובנת באופן ברור. לא מצאתי בכתובות קברים מקרה המוכיח כי השתמשו במלה πολλοί בהוראת οἱ πολλοί (ההמון, הרב). האין πολλοί תמורת מושג יהודי-ארמי-שמי, שהמשורר

96) השווה בראש' כ"ה, י"ז; שם מתורגם עמיו ב-γένος. וכן השווה בראש' מ"ט, כ"ט,

ל"ג; במד' כ', כ"ד; כ"ז, י"ג; ל"א, ב', דבר' ל"ב, נ'.

97) השווה יוסיפוס קדמוניות ט' סעיף 227 (ἐκκηδεύθη δὲ μόνος) בנגוד לדבה"ב כ"ו, כ"ג

על יאשהו; השווה יוסיפוס שם י' סעיף 77: — καὶ ἐκκηδεύεται ἐν ταῖς πατρίαις θήκαις... μέγαλοπρεπῶς βιώσας... ἔτη... (LXX: μετὰ τῶν πατέρων αὐτοῦ) לקברים של ה'פרונוי' השווה בכתובת מאקמוניה שיכולה להחשב כיהודית (Monumenta Asiae Minoris Antiqua VI) מס' 316 שו' 14: ἵς τὸ προγονικὸν αὐτοῦ μνημεῖον

לא הצליח לתרגמו באופן מדויק, כגון עמים שבנוסח "ויאסוף אל עמיו"? כמובן אין לשלול גם את האפשרות כי במלה πολλοί רצה המשורר לאמר שהנפטר נקבר יחד עם רבים מאנשי משפחתו, אך לא עם כולם, היינו חלק מבני משפחתו קבור לא בבית שערים אלא מחוץ לה או מחוצה לארץ. אולם האפשרות הזאת רחוקה והביאור הראשון מתקבל על הדעת הרבה יותר. מבחינת הנוסח מאלפת מאוד כתובת אחת הכתובה על זוכית־זהב יהודית: λαβὲ Frey, *Corpus* I 515: εὐλογία[ν μετὰ τῶν] σῶν πάντων.

החצי השני של החרוז הוא יווני בהחלט הן בלשונו הן ברעיונו וכנראה נכתב תחת השפעת זכרון חרוז הומירי. ה־μοῖρα κραταιή היא סיום חרוז בשירי הומירוס, הנמצא תשע פעמים באיליאס ואינו מצוי כלל באודיסיאה. אולם ה־μοῖρα מצוייה 16 פעם בהתחלת הדקטילוס החמישי באודיסיאה⁹⁸. ἦθελε נמצא אצל הומירוס לפעמים באותו המקום בחרוז כמו בחרונו⁹⁹. המורה השלטת בחיים ובמות היא נושא קבוע של ספרות אפיגרמות הקברים בכלל¹⁰⁰ והיא נזכרת גם בא"י ובארצות השכנות. באפיגרמה מ־הפּוֹס (R.B. 1899, p. 25, no. 31) נאמר:

Μοιρῶν γὰρ τελέσας τακτὸν χρόνον ὡς φ<θ>ιτὸς¹⁰¹ ἀνήρ
 οἴχεται εἰς Ἄϊδην.

אפיגרמה אחרת מפניאס (*Caesarea Philippi*) מהמאה השלישית־הרביעית אחר ספה"נ¹⁰² אומרת: ὄν Μο[ῖ]ρῶ ὠκὺν κέλευθ[ο]ν ἀπήγαγεν εἰ[ς] Ἄϊδαο. משוררנו הושפע איפוא לא רק מן המסורת של המין הספרותי שבו עסק בכלל, אלא בסביבתו הקרובה ביותר מצא דוגמאות, שדיברו אל לבו והקלן מעליו

⁹⁸ השווה II 334; 853. E 83; 629. T 410 Y 477 Φ 110 Ω 209. ה־μοῖρα.

מצוייה ביחוד באיליאס בקשר עם θάνατος. מלה זו כתובה בדקטילוס החמישי באודיסיאה למשל η 227 θ 141 λ 292.

⁹⁹ השווה למשל ι 334 ν 277. ἦθελον ι 334 ν 277. E 120; ω 279 K 229.

¹⁰⁰ השווה (Μοῖρα) 333; 340 (Mon. Asiae. Min. Ant. V, p. 50, No. 90 ועוד. השווה גם 59; 85; 125; 127; 146; 174; 219; 238; 290. K 384: βουλο- למשל. כמו באפיגרמה שלנו, למשל AP VII, 3; μένων Μοιρῶν ἦλυθον ἰς Ἄϊδην. — Suppl. Epigr. Gr. VIII 621 וכן Hermes LXVI, p. 323–25. השווה גם 255.

ממצרים מהמאה השנייה אחר ספה"נ: Μοῖρα πρόμοιρον ἀπήγαγεν εἰς Ἄϊδός με.

¹⁰¹ כך יש לתקן לפי תקונו של Wilhelm ב־ VIII 28. Suppl. Epigr. Gr.

¹⁰² השווה Mouterde S. E. Palästinajahr. XXVIII (1932) p. 81 sq.

בשעת השימוש בנושאים יווניים, הרחוקים מיהדותו. אם בשעת השימוש בתיבת הדיס לא הורגש המומנט המיתולוגי הודות לעובדה שהשבעים השתמשו בו בתרגום תיבת שאול, הרי כאן אי-אפשרות להקל ולהתיר. *Μοῖρα* היא האלה ההומירית. האפיגרמטיקה של כתובות הקברים השתמשה בה, מפני שהיא (או אחת משלוש המוירות) היא המנתקת את חוט החיים לפי המושג היווני. יתכן שהמושג החוויר במידת מה במרוצת השנים. אולם להשלים בינו ובין המושגים היהודיים אי אפשר היה בשום אופן. משוררנו כשהוא משתמש בו נכנע איפוא למסורת המין הספרותי היווני ולמושגים ששלטו בו.

שו' 7: סוף הכתובת הוא נוסח הנחמה הידוע שבכתובות קברים יווניות: *θάρασει, οὐδεὶς ἀθάνατος*, שבו נזכר שם הנפטר בווקטיוס⁽¹⁰³⁾. הנוסח רגיל מאוד בכתובות בית שערים עצמה, ודווקא בלוויית שם המת בווקטיוס הוא נמצא (עי' במס' 75)⁽¹⁰⁴⁾: *θάρασει, Σίμων, οὐδὶς ἀθάνατος*. אמנם ברובם המכריע של המקרים כתוב *θάρασει* בלבד, כגון שם כתובת מס' 28; 35 (יחד עם הווקטיוס *φίλτατε*); מס' 48; 51; 122; 125; 127⁽¹⁰⁵⁾; 128; בכולן מצוי חשם בווקטיוס. משוררנו נאמן איפוא למסורת בית שערים בהשתמשו בנוסח בצורה זו. הנוסח נמצא בא"י בכתובת יהודית מאפולוניה⁽¹⁰⁶⁾. יהודי רומא השתמשו בנוסח הזה על חציו השני *οὐδεὶς ἀθάνατος* בלא היסוסים⁽¹⁰⁷⁾; גם הנוצרים השתמשו בו באותה מידה⁽¹⁰⁸⁾. על הנוסח הזה שהוא נוסח רגיל מעידה האפיגרמה מפניאס (Caesarea Philippi; עי' לעיל הערה 102), אמנם הוא שונה כאן והותאם לדרישת החרוז והמשורר באופן מאלף:

(103) על מהות הנוסח הזה עי' כעת M. Simon, *RHR* CXIII (1936), pp. 188-206

על תפוצת הנוסח הזה בעולם העתיק עי' E. Peterson, *EIC* ΘEOC, p. 61 sq.

(104) השווה מאמרי: הכתובות היווניות מבית שערים, סקירה מוקדמת, ידיעות"ה (תרצ"ח), ע' 97.

(105) נתפרסם על ידי שם, ע' 94. בכל הכתובות הנזכרות, פרט למס' 75, מצויה רק תיבת

θάρασει בלבד, בלא החלק השני של הנוסח. האם בעובדה זו משום סימן לכך, שבכל זאת הרגיש היהודי בנוסח הזה סתירה ידועה להרגשותיו?

(106) השווה קליין, קורפוס, מס' 158, ששער כי הכתובת אינה יהודית בגלל הנוסח הזה.

הכתובת נתפרסמה כעת בצורה מתוקנת בספר הישוב I, 1, ע' 7.

(107) השווה Müller-Bees, *Inscr. v. Monteverde*, No. 49 (= Frey,

No. 124 (= Frey, *ib.*, No. 335); *Corpus I*, No. 450) שם נוסף השם בווקטיוס;

השווה שם את ההערה על מוצאו ותפוצתו של הנוסח.

(108) השווה V. Schultze, ואתו E. Rohde, *Psyche*⁸ II, S. 395 מצטט

Die Katakomben, S. 251.

θάρασει, Μακελλεῖνε, καὶ εἰς αἰῶνα εὐμοῖρει(?),
πολλοὶ σου πρότεροι ἀΐθανον ἡίθεοι⁽¹⁰⁹⁾.

משוררנו אינו מרגיש, איפוא, ממש כמחברי הכתובות הנוצריות, שום סתירה למושגיו הדתיים ומקיים את המסורת הכללית שהיתה נהוגה בבית שערים, בא"י בכללה, במצרים, באסיה הקטנה, בקיפרוס, ברומא, בסיקיליה ובארצות הבלקן. מן הראוי להדגיש, כי המשורר נהג כיתר מחברי כתובות הקברים בבית שערים; מכאן שהוא עצמו יכול היה להיות מאנשי המקום.

שורת פרוזה לפני אפיגרמת-קבר או אחריה אינו דבר נדיר. בה כתובה כרגיל ברכה, כגון χαῖρε; ונוסף על זה לפעמים שם הקרוב שהקים את הקבר או שמו של הנפטר, ולפרקים גם גילו ותאריך פטירתו. כנראה תפקידה של שורה פרוזאית זו היה להקל ממחבר האפיגרמה ולשחררו מן החובה להכניס לתוכה את שם הנפטר שלא תמיד התאים לחרוז. הנוסח θάρασει מקומו תמיד בסוף⁽¹¹⁰⁾. משוררנו מוסיף את הנוסח או מפני שהיה נהוג כך, או מפני שקשה היה לו להכניסו אל תוך שירו. אמנם, הוא בקי מאוד בהומירוס, אולם כשרונו אינו רב ואמנותו מוגבלת; ראיה לכך סדר החרוזים שאינו דיסטיכי עד תומו: אחרי דיסטיכון ברור בא שני, אם חרוז 4 אינו הכסמטר, כפי שהדגשנו לעיל ע' 168; השיר מסתיים בשני הכסמטרים. לפנינו, איפוא, שיר שלא הוקפד ביותר בבניינו⁽¹¹¹⁾.

(סוף יבוא)

(109) הַפְּרִיפְרֶסָה בחרוז השני ברורה היא: οὐδείς ἀθάνατος פירושו: כל איש באה שעתו למות, כלומר יש סוף לחיים בעולם הזה; ואין יחס לרעיון על העולם הבא והחיים שאחרי המות. השווה הכתובת מפיק בסוריה, [θάρα]σι, Bull. Corr. Hell., 1897 p. 42, no. 14. (מצוטט לפי Peterson, שם, ע' 62). תכנו האמיתי של [Λέ]οντι, οἱ θεοὶ ἀθάνατοι κατλ. הנוסח, וכיצד הבינוהו בא"י, מתברר מתוך דיסטיכון מעמון (ע' 233-34, RB 1936, p. 233):

Λυσίμαχος τόδε σῆμα φίλη ποίησεν ἄωρον.

Ἄντιοχίς, θάρασει, πᾶσιν ἴσον τὸ τέλος.

(110) השווה למשל Kaibel 248; 250; 251; 252; 450; 452a; 533.

(111) בנין חפשי כזה מצוי לפרקים באפיגרמטיקה של מצבות קברים; השווה Kaibel 132;

321; 309; 206; 192; 169; 168; 144; ע"י שם, 324 (שלשה דיסטיכים, שני הכסמטרים

ושורה פרוזאית) ועוד.